

SƏBİNƏ ELXAN QIZI POLADOVA
ADU, dosent

MÜXTƏLİF TARİXİ DÖVRLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN SAMİT SİSTEMİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

Heç bir əhəmiyyətli tarixi yerdəyişmə təsadüfən və səbəb olmadan baş vermir. Bəzi dəyişikliklərin kortəbii, gözlənilməz olduğu hallarda belə, təbiəti hələ elm tərəfindən bilinməyən dil quruluşunun bu və ya digər hissəsinin dərin bir şəkildə yenidən qurulmasından qaynaqlandığını güman etmək olar. Tarixi dəyişikliklərin əsasını əsas iki faktor, davamlılıq və səbəb əlaqəsi təşkil edir. L.F. Yeqorova bu iki amili belə deşifrə edir: dilin fonoloji (fonetik) çərçivəsinə daxil olan, dil və ya əlaqəli dillər qrupuna xas olan dillərin elementlərinin əsas hissəsi bu və ya digər şəkildə dil üçün xarakterik olan elementləri, hadisələri, prosesləri davam etdirir. Belə ki, Hind-Avropa dillərində, o cümlədən alman və ingilis dilində ismin hal sonluqlarının, konkret morfemlərin, onların komponentlərinin əmələ gəlmə prinsipi fəlin şəxsi sonluqlarının əmələ gəlməsi prinsipi ilə oxşardır. Alman dilləri Hind-Avropa dil qruplarının inkişafını özündə ehtiva edir. Öz növbəsində, alman, ingilis, Skandinaviya dilləri inkişafının qədim mərhələlərində qədim alman dil xüsusiyyətlərini əks etdirir, bunlar ən çox IV əsrdə Got dilində və ya qədim runik yazılarda (III - IV əsrlər) qorunur. Bu səbəbdən, german dillərinin strukturunun bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün tədqiq olunan hadisələrin mənşəyini və köklərini müəyyən etmək lazımdır.

İkinci faktor birincini tamamlayır. L.F. Yeqorova iddia edir ki, dilin inkişafı və dəyişməsinin diaxronik perspektivini öyrənən zamanı biz həmişə bu və ya digər dəyişikliyin niyə baş verdiyi, nədən qaynaqlandığı, onun mümkün mənbələri və nəticələrinin nədən ibarət olduğu suallarına cavab verməyə çalışacağıq [4, s. 67-79]. Beləliklə, məqalədə digər məsələlərlə yanaşı, dilin səs tərkibinin dəyişməsinə təsir edən əsas tarixi proseslər araşdırılır və tarixi proseslərə təsir edən amillər təhlil edilir. **Açar sözlər:** küylü, frikativ, velar samitlər, Hind-Avropa dilləri, dil qrupları

Qədim ingilis dili müasir və ya yeni ingilis dilindən o qədər fərqlidir ki, hətta onun ayrı bir müstəqil dil kimi qəbul edilə biləcəyi qeyd edilir. D.Rinq öz əsərində bu dövrün yazısını tərtibatına görə iki qrupa ayırır: runik abidələr və latın qrafikalı abidələr. V. D. Arakin də öz növbəsində samitlərin bölündüyü bir neçə əlamətləri qeyd edir:

1. Tələffüzünə görə samitlər - sonor və küylüyə bölünürlər. Küylü olanlar, öz növbəsində, kipləşən və novlu samitlərə bölünürlər.

2. Bu qrupların hər birinin daxilində samitlərin tələffüzünə görə alt qrupları müəyyən edilmişdir. Bunlara labial (dodaq samitləri), velar (dil arxası samitlər), alveolyar və dental (dilönü samitlər) daxildir.

3. Uzunluğa görə bütün samitlər qısa (sadə) t və uzun (geminat) tt-yə bölünürlər.

4. Öz növbəsində bəzi qrupların öz subformasiyaları da mövcuddur. Məsələn, sonorlar həmişə cingiltili; kipləşən samitlər yerinə və uzunluğuna, səslənməsinə görə cingiltili və kar, velar samitlər isə yumuşaq və sərt olublar [3, s. 19].

Kipləşən samitlərə dair nümunələrə diqqət yetirək:

Sadə: /t/ - /d/; /p/ - /b/; /k/ - /g/; /kʰ/ - /gʰ/

Geminat (uzun tələffüz olunan samitlər) /t:/ - /d:/; /p:/ - /b:/; /k:/ - /g:/; /kʰ:/ - /gʰ:/

Qeyd etmək lazımdır ki, /g/, /gʰ/ c3 – doc3a, bryc3 kimi təsvir edilmişdir; /skʰ/ affrikatı (iki samitin birləşməsindən alınan səs) heç vaxt geminasiya edilməmişdir; bütün velar kar samitlər /k/ /kʰ/ - “c” – caru, cild kimi təsvir edilmişdir. Qədim ingilis frikativləri (novlu samitlər) üçün ümumi xüsusiyyət fonoloji uyğunluğun olmamasıdır. Əgər frikativ sözün əvvəlində və sonunda gələrsə, kar səs; sözün ortasında gələrsə saitlər - frikativ - sait və ya sait - frikativ - sonor olarsa səs cingiltili olacaq. Məsələn: fif /f/ – ofer /v/, sæt, hus /s/ – risan /z/.

Ümumiyyətlə, ingilis samitləri tarixən saitlərdən daha sabit olsa da, daim böyük dəyişikliklərə məruz qalıb. Məsələn, A.Makmahon bu dövrdə bəzi samit səslərin birləşməsinin itdiyini vurğulayır: /kn, gn, wr, wl, xr, xl, xn, xw/. İlk iki birləşmədən 18-ci əsrdə istifadə edilmişdir, /w-/ və /x-/ ilə birləşmələr erkən Yeni İngilis dövründə itirildi, yazıda isə “wh” olan /xw/ istisnaqlı təşkil edirdi [2, s. 26].

19-cu əsrin əvvəllərində ingilis dilində samit nümunələrindəki dəyişikliklər ilk dəfə Yakob Qrimm tərəfindən təsnif edilmiş və Birinci Alman Hərəkəti və ya Qrimm Qanunu adlanan bir qaydaya çevrilmişdir. Samitlərin hərəkətliliyində bir sıra dəyişikliklərin olduğu hələ də aydın deyil. Bu hərəkətlənmə nəticəsində alman sözlərində samit fonemlərin tərkibi digər hind-Avropa dillərindəki eyni kökdən olan sözlərdən fərqli olmuşdur. Bu fərq hələ də yazışmalarda təqdim olunur, lakin bəzi hallarda dillərin səs sisteminin daha da inkişafı ilə bu nümunələr ən aydın şəkildə qədim alman dillərində, xüsusən də qədim ingilis dilində izlənilir.

Samitlərin hərəkətliliyi (s) başqa bütün küylü samitləri - velar, dental, labial əhatə edir. Bu qanuna uyğun olaraq alman dilində kar novlu samitlər Hind-Avropa dillərindəki kar kipləşən samitlərin refleksləridir. Hind-Avropa samitləri olan /p/, /t/, /k/ alman dilinin /f/, /p/, /h/ samitlərinə keçid edir. Nümunələr cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.

Hind-Avropa	Qədim ingilis dili
pod8 (foot (nom. sg.) – ayaq)	föt
teg (to cover – qorumaq)	pöc
kusdo (treasure – xəzinə)	hord

Qrimmə görə növbəti qanunauyğunluq Hind-Avropa dillərinə xas olan cingiltili kipləşən /b/, /d/, /g/ samitlərin müvafiq olaraq alman /p/, /t/, /k/ samitlərinə keçid etməsidir. Nümunələr cədvəl 2-də təqdim olunur.

Cədvəl 2.

Hind-Avropa	Qədim ingilis dili
gol (cold – soyuq)	calan
dwoh (two – iki)	twægen
gwen (woman (nom. sg.) – qadın)	cwen (‘queen’)

J. Qrimm onu da müəyyən etdi ki, yalnız Sanskrit dilində təsdiqini tapan german səsliləri qədim Hind-Avropa səslə aspiratların refleksləridir. Digər Hind-Avropa dillərində onlar frikativlər (yunan, latın) və ya kipləşən (slavyan) kimi əks olunur. Alman dillərində birinci hərəkətdən sonra bu cingiltili küylü fonemlər sözdəki vəziyyətindən asılı olaraq kipləşən və ya frikativ ola bilər: sözün əvvəlində və burun tələffüzündən sonra – kipləşən, digər mövqelərdə isə – frikativ. Başqa sözlə, onlar üçün yalnız cingiltiilik aktualdır; kipləşən və frikativ səslilər isə tək cingiltili fonemin allofonlarıdır. Bu cingiltili fonemlər üçün kipləşmə və frikativlik müşayiət olunan xüsusiyyətlərdəndir.

Bu müvafiq əlamət, onun əsasında verilmiş fonemin digərindən fərqləndirilə bilən xüsusiyyət kimi başa düşülür. Müşayiət edən xüsusiyyət verilmiş fonemə, daha doğrusu, onun bəzi allofonlarına xasdır, lakin bu fonemi digərlərinə qarşı qoymur.

Sadalanan küylü samitlərin üç əsas yerli cərgəsinə əlavə olaraq, Latın dilində ən aydın şəkildə təmsil olunan labiovelar Hind-Avropa dillərində də öz təsdiqini tapır. Bəzi german dillərində labiovelar /kw/ və /hw/ fonemləri, görünür, erkən /k+w/, h+w/ tipli birləşmələrə bölünür. Bu birləşmələrin ilk komponentləri uyğun velar kimi dəyişir: məsələn, qədim ingiliscə hwa, qot dilində hwas “kim” - Latın quis; qədim ingilis dilində cwepan, qot dilində qipan “demək” – latınca qwetodan sözündən “qadağan” – veto sözü yaranıb. [5, s. 25].

Samitlərin ilk hərəkətindən sonra əvvəlcə sərbəst ümumi alman vurğusu öz xarakterini dəyişdi və kök hecaya təyin olunaraq dinamik oldu. İngilis dilində bu vəziyyət dildə Roma dilindən alınmalarla daha da pəzəldi.

Alman vurğusunun sərbəst olduğu bir dövrdə vurğulu hecadan dərhal əvvəl mövqedə olan kar frikativlər səslənirdi. Bu qanunu 1875-ci ildə Danimarka alimi Karl Verner kəşf etmişdir: “Samitlərin hərəkətliliyi nəticəsində yaranmış kar frikativ samitlər h, þ, f, eləcə də qorunub saxlanmış Hind-Avropa s səsləri əvvəlki saitin Hind-Avropa əsas vurğusu olmadığı təqdirdə səslənir. ht, hs, ft, fs, sk, st, sp birləşmələrində səslənmə baş verməyib”. R.Hoqq bu hadisəni frikativlərdə səsə vurğudan əvvəl neytrallaşması kimi şərh edir [1, s. 54].

Beləliklə, vurğudan öncəki vəziyyətdə frikativ samitlər yalnız cingiltili ola bilər. Beləliklə, qədim ingilis dilində fæder (qot. fadar) latın pater uyğun olaraq, ilk hərəkətdən sözün ortasında kar frikativ samiti gözləmək lazımdır: faþar. Bununla

belə, yunan dilində pat`er, vurğusu, əvvəlki Hind-Avropa vurğusunu əks etdirərək, bu nizamsızlığı açıq-aydın bizə izah edir. Birincidə gözlənilən *faḞar forması vurğunu ikinci hecəda daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Hogg R. A History of the English Language. / R. Hogg, D. Denison. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 512 p.
2. McMahon A. An Introduction to English Phonology / A. McMahon. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2002. – 159 p.
3. Аракин В.Д. История английского языка : учеб. пособие / В.Д. Аракин. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 272 с.
4. Егорова Л.Ф. Эволюция звукового строя английского языка : учеб. пособие / Л.Ф. Егорова, С.В. Еловская. – Тамбов : Мичуринск, 2004. –151 с.
5. Теренин А.В. Лекции по истории английского языка : учеб. пособие А.В. Теренин. – Нижнекамск. : «Чишмэ», 2001. – 122 с.

САБИНА ЭЛЬХАН КЫЗЫ ПОЛАДОВА

ИЗМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ СОГЛАСНЫХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ

Ни один значительный исторический сдвиг не происходит случайно и без причины. Даже в тех случаях, когда некоторые изменения носят спонтанный, неожиданный характер, можно предположить, что они вызваны глубокой перестройкой той или иной части языковой структуры, природа которой науке пока неизвестна. Исторические изменения основаны на двух основных факторах: непрерывности и причинности. Эти два фактора Л.Ф. Егорова расшифровывает следующим образом: основная часть элементов языков, входящих в фонологический (фонетический) каркас языка, характерных для языка или группы родственных языков, продолжают в одном лице элементы, события, процессы, свойственные языку так или иначе.

Так, в индоевропейских языках, в том числе в немецком и английском, принцип образования падежных окончаний существительных, конкретных морфем и их компонентов аналогичен принципу образования личных окончаний глаголов. Германские языки включают в себя развитие индоевропейских языковых групп. В свою очередь, немецкий, английский, скандинавские языки отражают особенности древнегерманского языка на древних этапах его развития, которые большей частью сохранились в готском языке IV века или в древних рунических письменах (III – IV вв.).

Поэтому, чтобы понять некоторые характерные особенности строения германских языков, необходимо определить происхождение и корни изучаемых явлений.

Второй фактор дополняет первый. Л.Ф. Егорова утверждает, что, изучая диахроническую перспективу развития и изменения языка, мы всегда будем стараться ответить на вопросы, почему произошло то или иное изменение, чем оно вызвано, каковы его возможные источники и последствия [3, с. 67-79]. Таким образом, в статье, среди прочего, рассматриваются основные исторические процессы, влияющие на изменение звукового состава языка, и анализируются факторы, влияющие на исторические процессы.

Ключевые слова: звонкие, фрикативные, велярные согласные, Индо-европейские языки, языковые группы

SABINA ELKHAN POLADOVA

CHANGES IN THE CONSONANT SYSTEM OF THE ENGLISH LANGUAGE IN DIFFERENT HISTORICAL PERIODS

No significant historical shift happens by chance and without cause. Even in cases where some changes are spontaneous, unexpected, it can be assumed that they are caused by a deep restructuring of one or another part of the language structure, the nature of which is still unknown to science. Historical change is based on two main factors, continuity and causality. L.F. Yegorova deciphers these two factors as follows: the main part of the elements of the languages that are part of the phonological (phonetic) framework of the language, characteristic of the language or group of related languages, continue the elements, events, processes that are characteristic of the language in one way or another. Thus, in Indo-European languages, including German and English, the principle of formation of case endings of nouns, concrete morphemes, and their components is similar to the principle of formation of personal endings of verbs. Germanic languages represent the development of Indo-European language groups. In turn, the German, English, Scandinavian languages reflect the features of the Old Germanic language in the ancient stages of their development, which are mostly preserved in the Gothic language of the IV century or in ancient runic writings (III - IV centuries). Therefore, in order to understand some characteristic features of the structure of Germanic languages, it is necessary to determine the origin and roots of the studied phenomena.

The second factor complements the first. L.F. Yegorova claims that when studying the diachronic perspective of language development and change, we will always try to answer the questions of why this or that change occurred, what it is caused by, what are its possible sources and consequences [3, p. 67-79]. Thus, the article, among other things, examines the main historical processes affecting the

change of the sound composition of the language and analyzes the factors affecting the historical processes.

Key words: voiced, fricatives, velar consonants, Indo-European languages, language groups

Rəyçi: professor Fəxrəddin Veysəlli